

જૈન સૂત્રના આધારે સંવત્સર તથા તિથિ

(ઠાણાંગ સૂત્ર તથા જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિમાથી)

પાંચ સંવત્સર -

(૧) નક્ષત્ર સંવત્સર, (૨) યુગ સંવત્સર, (૩) પ્રમાણ સંવત્સર, (૪) લક્ષણ સંવત્સર, (૫) શનિશ્વર સંવત્સર.

નક્ષત્ર સંવત્સરના ભેદ - નક્ષત્ર સંવત્સરના એકંદરે બાર ભેદ છે.

(૧) શ્રાવણ, (૨) ભાદરવો, (૩) આસો, (૪) કાર્તિક, (૫) માગશર (૬) પોષ, (૭) માઘ, (૮) ફાગણ,

(૯) ચૈત્ર, (૧૦) વૈશાખ, (૧૧) જેઠ, (૧૨) અષાઠ. અથવા બૃહસ્પતિ નામનો ગ્રહ બાર વર્ષે

સર્વ નક્ષત્રોના મંડળનો ભોગવી પૂર્ણ કરે તેને નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવાય.

યુગ સંવત્સરના ભેદ - યુગ સંવત્સરના પાંચ ભેદ છે.

(૧) ચંદ્ર, (૨) ચંદ્ર, (૩) અભિવર્ધન, (૪) ચંદ્ર, (૫) અભિવર્ધન.

આમાં ત્રણ વખત ચંદ્ર સંવત્સર આવે છે. એક ચંદ્ર સંવત્સરના ચોવીસ પખવાડીયા થાય. ત્રણ ચંદ્ર સંવત્સરના એ રીતે બોત્તેર પખવાડીયા થયા. એક અભિવર્ધન સંવત્સરના છવ્વીસ પખવાડીયા થાય. એ રીતે બે અભિવર્ધન સંવત્સરના બાવન પખવાડીયા થાય. તે પ્રમાણે પાંચે સંવત્સરના ૧૨૪ પખવાડીયાં થાય તેને યુગ સંવત્સર કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણ તથા લક્ષણ સંવત્સર - આ બન્ને સંવત્સરના પાંચ ભેદ છે.

(૧) નક્ષત્ર, (૨) ચંદ્ર, (૩) ઋતુ, (૪) આદિત્ય અને (૫) અભિવર્ધન

નક્ષત્રો સરખા આવે, એટલે કે જે વખતે જે નક્ષત્રનો ચંદ્રમાં સાથે જોગ જોડવો જોઈએ તે જોડાય તે નક્ષત્ર જોગે જોડે. દાખલા તરીકે કાર્તિકી પૂનમે કૃતિકા, માગશરની પૂર્ણિમા સાથે મૃગશર, પોષની સાથે પુષ્ય, માહની જોડે મઘા, ફાગણની જોડે ઉત્તરાશ્લાઘુની, શ્રાવણની સાથે શ્રવણ, ભાદરવાની સાથે ઉત્ત્રાભાદ્રપદ, અને આસોની સાથે અશ્વિની એ પ્રમાણે માસના નામે જે નક્ષત્ર આવે તે સમ નક્ષત્ર કહેવાય. આ સમ સંવત્સરમાં ઋતુઓ સરખી આવે, ટાઢ, તાપ, વરસાદ જોઈતા પ્રમાણમાં જ પડે. એટલે તે પ્રમાણ સંવત્સર ગણાય.

ચંદ્ર સંવત્સર - ઉપર કહ્યું તેથી જુદી જ રીતનું સંવત્સર તે ચંદ્ર સંવત્સર. દાખલા તરીકે પુનમની સાથે તે પુનમના નામ પ્રમાણે નક્ષત્ર ન હોય પણ જુદું જ નક્ષત્ર હોય તેવા સમયમાં ટાઢ, તાપ તથા વરસાદ પણ મેળ વગરનો પડે એને ચંદ્ર સંવત્સર કહીએ.

ઋતુ સંવત્સર - વનસ્પતિના પ્રવાળ વિષમ રીતે પરીણમે તે ઋતુ સંવત્સર ગણાય. ઋતુ વિના વૃક્ષ-વેલીઓને ફળ-ફુલ આવે, વરસાદ એક સરખી રીતે ન વરસે. તેને ઋતુ સંવત્સર તથા કર્મ સંવત્સર કહીએ.

આદિત્ય સંવત્સર -થોડો વરસાદ થવા છતાં પૃથ્વી પાણી, ફળ, ફુલમાં ઘણો રસ-કસ મૂકે, ધાન્યાદિ ઘણાં સારાં પાકે તે આદિત્ય સંવત્સર ગણાય.

અભિવર્ધન સંવત્સર - સૂર્યના તાપને લીધે ક્ષણ, લવ, દિવસ, ઋતુ સારી રીતે પરિણમે, નીચાં સ્થાનોમાં ખૂબ જળ ભરાય, તે અભિવર્ધન સંવત્સર ત્રીજા પ્રમાણ તથા ચોથા સંવત્સરના ભેદો એ પ્રમાણે જાણવા.

શનિશ્ચર સંવત્સર - અભિજિતાદિ ૨૮ નક્ષત્રોને શનિશ્ચર મહાગ્રહ ૩૦ વર્ષે ભોગવી લે તેને શનિશ્ચર સંવત્સર ગણવો. એ સંવત્સરના ૨૮ ભેદ છે અને તે અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠાથી લઈ ઉત્તરાષાઢા સુધી ગણી જવા. શનિશ્ચર સંવત્સરના બાર માસના પણ બે જુદા પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક અને (૨) લોકોત્તર.

લૌકિક -એટલે વેદધર્માનુયાયીઓ - બ્રાહ્મણો જે માને છે તે અને.

લોકોત્તર બાર માસ -

(૧) શ્રવણ, (૨) ભાદરવો, (૩) આસો, (૪) કાર્તિક, (૫) માગશર, (૬) પોષ,

(૭) માહ, (૮) ફાગણ, (૯) ચૈત્ર, (૧૦) વૈશાક, (૧૧) જેઠ, (૧૨) અષાઢ.

માસના પક્ષ વિષે - એક માસના બે પક્ષ હોય (૧) બહુલ પક્ષ અને (૨) શુકલ પક્ષ.

કૃષ્ણ પક્ષના પંદર દિવસનાં નામ -

(૧) પૂર્વાંગ, (૨) સિદ્ધ મનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોષરા, (૬) સર્વ

કામ સમુદ્ર, (૭) ઈંદ્ર મૂર્ધાભિષિક્ત, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનંજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધિ,

(૧૧) અભિજાત, (૧૨) અત્યાશન, (૧૩) શત્રુંજય, (૧૪) અઙ્ગિ વેશમ, (૧૫) ઉપશમ.

કૃષ્ણ પક્ષની તિથિઓના નામ -

(૧) નંદા, (૨) ભદ્રા, (૩) જયા, (૪) રિક્તા અને (૫) પૂર્ણા એ પાંચને ત્રણ વાર ગણતાં ૧૫ થાય.

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રીના નામ -

(૧) ઉત્તમા, (૨) સુનક્ષત્રા, (૩) એલાપત્યા, (૪) યશોધરા, (૫) સૌમનસા, (૬) શ્રી સંભૂતા, (૭) વિજ્યા, (૮) વૈજ્યંતી, (૯) જયંતી, (૧૦) અપરાજિતા, (૧૧) ઈચ્છા, (૧૨) સમાહારા, (૧૩) તેજા, (૧૪) અતિ તેજા, (૧૫) દેવાનંદા.

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રીની તીથિઓના નામ -

(૧) ઉગ્રવતી, (૨) ભોગવતી, (૩) યશોવતી, (૪) સર્વ સિક્કા, (૫) શુભ નામ એ પાંચને ત્રણ વાર ગણતાં ૧૫ રાત્રીની તિથિ જણાવી.

રાત્રી દિવસના મુહૂર્ત - એક રાત્રી દિવસના ૩૦ મુહૂર્ત થાય. તેના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) રૌદ્ર, (૨) શ્વેત, (૩) મિત્ર, (૪) વાયુ, (૫) સુપીન, (૬) અભિચંદ્ર, (૭) માર્હેદ્ર, (૮) બળવાન, (૯) બ્રહ્મ, (૧૦) બ્રહ્મસત્ય, (૧૧) ઈશાન, (૧૨) ત્વષ્ટા, (૧૩) ભાવિતાત્મા, (૧૪) વૈશ્રમણ, (૧૫) વારુણ, (૧૬) આનંદ, (૧૭) વિજય, (૧૮) વિશ્વેશન, (૧૯) પ્રજાપત્ય, (૨૦) ઉપશમ, (૨૧) ગાંધર્વ, (૨૨) અગ્નિવેશ્મ, (૨૩) શતવૃષભ, (૨૪) આતપવાન, (૨૫) અમમ, (૨૬) ઉણવાન, (૨૭) ભૌમ, (૨૮) વૃષભ, (૨૯) સર્વાર્થ, (૩૦) રાક્ષસ.

કરણના નામ - કરણ ૧૧ છે. તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બવ, (૨) બાલવ, (૩) કૌલવ, (૪) સ્તિમિત લોચન, (૫) ગરાદી, (૬) વણિજ, (૭) વિષ્ટી, (૮) શકુની, (૯) ચતુષ્પાદ, (૧૦) નાગ, (૧૧) કિસ્તુઘ.

ચર અને સ્થિર કરણ - પ્રથમના સાત કરણ ચર અને છેલ્લા ચાર સ્થિર છે.

શુકલ પક્ષની રાત્રી - શુકલ પક્ષની એકમની રાત્રીએ બવ કરણ હોય, બીજને દિવસે બાલવ કરણ હોય, રાત્રે કૌલવ કરણ હોય; એવી રીતે તિથિના રાત્રિ અને દિવસને વિષે એક પછી એક કરણ લેવું છેવટે પૂર્ણિમાના દિવસે વિષ્ટિ અને રાત્રીએ બળ કરણ આવે.

કૃષ્ણપક્ષની રાત્રી - કૃષ્ણપક્ષના પડવાને દિવસે બાલવ અને રાત્રે કૌલવ કરણ આવે. રીતે રાત્રી અને દિવસના અનુક્રમે કરણ લેતાં છેવટે ચૌદશને દિવસે, વિષ્ટી, રાત્રીએ શકુની; અમાવાસ્યાના દિવસે ચતુષ્પાદ

અને રાત્રે નાગ કરણ આવે. શુકલપક્ષના પડવાના દિવસે કિંસ્તુધન. ચર કરણ બદલાય અને સ્થિર કરણ હંમેશાં તે જ તિથિએ આવે.

મુખ્ય સંવત્સર તથા ઋતુઓ કઈ?

ઉપર કહેલા સંવત્સરો, અયન, ઋતુ તથા માસમાં મુખ્ય કોણ? સંવત્સરમાં મુખ્ય ચંદ્ર સંવત્સર,

અયનમાં મુખ્ય દક્ષિણાયન,

ઋતુમાં મુખ્ય પ્રાવૃટ્, માસમાં મુખ્ય શ્રાવણ,

પક્ષમાં મુખ્ય કૃષ્ણપક્ષ,

અહોરાત્રીમાં મુખ્ય દિવસ,

મુહૂર્તમાં મુખ્ય રૌદ્ર,

કરણમાં મુખ્ય બાલવ અને

નક્ષત્રમાં મુખ્ય અભિજિત.

એક યુગના મુહૂર્ત - એમ યુગનાં પાચં સંવત્સર, દશ અયન, ત્રીસ ઋતુ, સાઠ માસ, એકસો વીસ પક્ષ, એક હજાર આઠસોને ત્રીસ અહોરાત્રી અને ૫૪ હજાર નવસો મુહૂર્ત થાય. એ સર્વ એક યુગના જાણવા.

સૂત્રમાં નક્ષત્રની ગણના - ઉપર જે નક્ષત્રો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે આધારે અશ્વિની આદિ નક્ષત્ર માની ગણાવ્યા છે. પણ સૂત્રના આધારે નક્ષત્ર ગણના નીચે મુજબ જાણવી;

(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષા, (૫) પૂર્વાભાદ્રપદ, (૬) ઉત્તરા ભાદ્રપદ,

(૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) કૃતિકા, (૧૧) રોહિણી, (૧૨) મૃગશર,

(૧૩) આર્દ્રા, (૧૪) પુનર્વસુ, (૧૫) પુષ્ય, (૧૬) અશ્લેષા, (૧૭) મઘા, (૧૮) પૂર્વા ફાલ્ગુની,

(૧૯) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, (૨૦) હસ્ત, (૨૧) ચિત્રા, (૨૨) સ્વાતિ, (૨૩) વિશાખા, (૨૪) અનુરાધા,

(૨૫) જ્યેષ્ઠા, (૨૬) મૂળ (૨૭) પૂર્વાષાઢા, (૨૮) ઉત્તરાષાઢા. એ પ્રમાણે ૨૮ નક્ષત્રો અનુક્રમે જૈન સૂત્રાનુસાર સમજવાનાં છે, તેમાંના છ નક્ષત્ર ચંદ્રમાને બહારના પંદરમે માંડલે દક્ષિણ તરફ જોગ જોડે છે.

તેનાં નામ - (૧) મૃગશર, (૨) આર્દ્રા, (૩) પુષ્ય, (૪) અશ્લેષા, (૫) હસ્ત અને (૬) મૂળ.

ચંદ્રમાની ઉત્તર દિશામાં - હવે ચંદ્રમાથી ઉત્તરદિશામાં જે બાર નક્ષત્ર જોડે છે તેના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અભિજિત, (૨) શ્રવણ, (૩) ધનિષ્ઠા, (૪) શતભિષા, (૫) પૂર્વાભાદ્રપદ, (૬) ઉત્તરાભાદ્રપદ, (૭) રેવતી, (૮) અશ્વિની, (૯) ભરણી, (૧૦) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૧) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૧૨) સ્વાતિ.

ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં - ચંદ્રમાને ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશે જે સાત નક્ષત્ર જોગ જોડે છે તેનાં નામ -

(૧) કૃતિકા, (૨) રોહિણી, (૩) પુનર્વસુ, (૪) મઘા, (૫) ચિત્રા (૬) વિશાખા, (૭) અનુરાધા. તેમજ એક પૂર્વાષાઢા અને બીજું ઉત્તરાષાઢા એ બે નક્ષત્રો સર્વ બાહીરલે માંડલે દક્ષિણે ચંદ્રમાને પ્રમર દીને જોગ જોડે છે. અને જયેષ્ઠા નક્ષત્ર સદા ચંદ્રમાને પ્રમર દીને જોગ જોડે છે. અષ્ટાવીસ દેવનાં નામ આગળ કહ્યાં છે ત્યાંથી તે સ્પષ્ટ થશે.

તારાની સંખ્યા - અભિજિત નક્ષત્રથી તારાની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે જાણવી -

૩, ૩, ૫, ૧૦૦, ૨, ૨, ૩૨, ૩, ૩, ૬, ૫, ૩, ૧, ૫, ૩, ૬, ૭, ૨, ૨, ૫, ૧, ૧, ૫, ૪, ૩, ૧૧, ૪, ૪,

એ પ્રમાણે અષ્ટાવીસ નક્ષત્રના અનુક્રમે તારા જાણવા.

નક્ષત્રના ગોત્ર - હવે અષ્ટાવીસ નક્ષત્રનાં ગોત્ર કહેવામાં આવે છે.

(૧) મુદ્ગલાયન, (૨) સંખ્યાયન, (૩) અગ્રભાવ, (૪) કરણીલાયન, (૫) જાતુકર્ણ, (૬) ધનંજય, (૭) પુષ્યાયન, (૮) અશ્વાયન, (૯) ભાર્ગવેશ, (૧૦) અગ્નિવેશ (૧૧) ગૌતમ, (૧૨) ભારદ્વાજ, (૧૩) લોહિત્ય, (૧૪) વાસિષ્ઠ, (૧૫) અવમન્જાયન, (૧૬) માંડવ્યાયન, (૧૭) પીંગલાયન, (૧૮) ગોપલ્લાયન, (૧૯) કાશ્યપ, (૨૦) કૌશિક, (૨૧) દભાયન, (૨૨) ચામરણપ, (૨૩) શુંગાયન, (૨૪) ગોલવ્યાયન, (૨૫) તીર્ગીણયન, (૨૬) કાત્યાયન, (૨૭) અવધ્યાયન, (૨૮) વ્યાઘ્રાપત્ય. નક્ષત્રોની આકૃતિ તથા મૂર્તિ વિષે વિવેચન આગળ કર્યું છે.

કૂળ - ઉપકૂળ નક્ષત્રો - અષ્ટાવીસ નક્ષત્રોમાં બાર નક્ષત્રો કૂળ નક્ષત્રો છે. તેના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ધનિષ્ઠા, (૨) ઉત્તરાભાદ્રપદ, (૩) અશ્વિની, (૪) કૃતિકા, (૫) મૃગશર (૬) પુષ્ય, (૭) મઘા, (૮) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, (૯) ચિત્રા, (૧૦) વિશાખા (૧૧) મૂળ અને (૧૨) ઉત્તરાષાઢા

કૂળોપકૂળ - ચાર નક્ષત્રો કૂળોપકૂળ ગણાય છે. તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અભિજિત, (૨) શતભિષા, (૩) આર્દ્રા, (૪) અનુરાધા અને બાકી રહ્યાં તે ઉપકૂળનક્ષત્ર ગણવાં.

પુનમનો નક્ષત્ર સાથે જોગ - હવે દરેક પુનમે નક્ષત્ર જોગ જોડે તેનાં નામ કહેવામાં આવે છે. - શ્રાવણ માસની પુનમને અભિજિત, શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા એ ત્રણમાંથી એક નક્ષત્ર જોડે જોગ સાંધે

ભાદરવાની પુનમે શતભિષા, પૂર્વભાદ્રપદ અને ઉત્તરાભાદ્રપદ એ ત્રણમાંથી એક સાથે જોગ જોડે,

આસોની પુનમે રેવતિ અને અશ્વિનીમાંથી એકની સાથે જોગ જોડે જોડાય,

કાર્તિકી પુનમે ભરણી અને કૃતિકા,

માગશરની પુનમે રોહિણી કે મૃગશર,

પોષની પુનમે આર્દ્રા, પુનર્વસુ કે પુષ્ય,

મહાની પુનમે અશ્લેષા કે મઘા,

ફાગણની પુનમે પૂર્વાફાલ્ગુની કે ઉત્તરાફાલ્ગુની,

ચૈત્રની પુનમે હસ્ત કે ચિત્રા,

વૈશાખની પુનમે સ્વાતિ કે વિશાખા,

જેઠની પુનમે અનુરાધા, જયેષ્ઠા કે મૂળ,

અષાઢે પૂર્વાષાઢા કે ઉત્તરાષાઢા ગમે તે એક નક્ષત્ર સાથે જોગ જોડાય.

અમાસના નક્ષત્ર - શ્રાવણ વદિ અમાસે અશ્લેષા કે મઘા, એ બેમાંથી એક હોય,

ભાદરવા વદિ અમાસે પૂર્વાફાલ્ગુની કે ઉત્તરાફાલ્ગુની હોય, આસો વદિ અમાસે હસ્ત કે ચિત્રા હોય,

કારતક વદિ અમાસે સ્વાતિ કે વિશાખા હોય, માગશર વદિ અમાસે અનુરાધા, જયેષ્ઠા કે મૂળ હોય,

પોષ વદિ અમાસે પૂર્વાષાઢા કે ઉત્તરાષાઢા હોય, મહા વદિ અમાસે અભિય, શ્રવણ કે ધનિષ્ઠા હોય,

ફાગણ વદિ અમાસે શતભિષા પૂર્વાભાદ્રપદ કે ઉત્તરાભાદ્રપદ હોય,

ચૈત્ર વદિ અમાસે રેવતી કે અશ્વિની હોય, વૈશાખ વદિ અમાસે ભરણી કે કૃતિકા હોય,

જેઠ વદિ અમાસે રોહિણી કે મૃગશર હોય અને અષાઢવદિ અમાસે આર્દ્રા, પુનર્વસુ કે પુષ્ય હોય.

પુનમ અને અમાસના નક્ષત્રનો મેળ - એવો સામાન્ય નિયમ છે કે શ્રાવણની પુનમે જે નક્ષત્ર હોય તે જ નક્ષત્ર

મહા વદિ અમાસે હોય. તેમજ મહાની પુનમે જે નક્ષત્ર હોય તેજ નક્ષત્ર શ્રાવણની અમાસે હોય. એ રીતે બબ્બે મહિનાને અંતરે પુનમે તથા અમાસે એના એ જ નક્ષત્ર આવે.

જ્ઞાન ભણવાનાં સૂત્રો - શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસ આરંભવામાં દસ નક્ષત્રો નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવે છે.

(૧) મૃગશર, (૨) આર્દ્રા, (૩) પુષ્ય, (૪) પૂર્વાષાઢા, (૫) પૂર્વાભાદ્રપદા (૬) પૂર્વા ફાલ્ગુની

(૭) મૂળ, (૮) અશ્લેષા, (૯) હસ્ત અને (૧૦) ચિત્રા. એ દશ નક્ષત્રોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય અને બધા વિઘ્નો નાશ પામે. માટે એ નક્ષત્રમાં જ્ઞાન ભણવાનું પારંગત પુરૂષો કહી ગયા છે.

દીક્ષા આપવાનાં શુભ નક્ષત્રો - દીક્ષા આપવાના શુભ નક્ષત્રો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પુનર્વસુ, (૨) પુષ્ય, (૩) સ્વાતિ, (૪) અનુરાધા, (૫) હસ્ત, (૬) શ્રવણ, (૭) ધનિષ્ઠા, (૮) રેવતી,

(૯) રોહિણી, (૧૦) અશ્વિની, (૧૧) શતભિષા, (૧૨) ઉત્તરાષાઢા, (૧૪) ઉત્તરા ફાલ્ગુની. આ ચૌદ નક્ષત્રોમાં દીક્ષા આપવાથી દીક્ષિત નર નારી સ્વપરનું કલ્યાણ સાધે.

દીક્ષા આપવાની શુભ તિથિઓ - એકમ, બીજ, ત્રીજ, ચોથ, પાંચમ, દશમ, અગીઆરશ, બારશ અને તેરશ એ તિથિઓ દીક્ષાના કાર્ય માટે ઉત્તમ જાણવી.

દીક્ષા આપવાનાં વાર - શનિવાર, સોમવાર, બુધવાર, ગુરૂવાર અને શુક્રવાર એ પ્રમાણે વાર, દીક્ષા આપવાના કાર્યમાં ઉત્તમ છે. પણ એ વાર અને ઉપર કહેલી તિથિઓમાં અમે પૂર્વે કહ્યુ તેમ ચંદ્રનું બળ ખાસ કરીને તપાસવું. કોઈ આચાર્યનો એવો મત છે કે ચૈત્ર અને જેઠ માસમાં દીક્ષા આપવી નહીં. કારણ કે એવી દીક્ષા વિઘ્નકારક થવાનો ભય રાખવામાં આવે છે.

